

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ ΠΡΟΝΟΙΑ ΤΩΝ ΕΚΤΕΛΕΣΤΩΝ ΤΗΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ ΑΥΤΟΥ
ΠΑΝΑΓ. ΠΟΥΛΙΤΣΑ ΚΑΙ ΚΩΝΣΤ. ΤΣΑΛΙΚΗ

ΑΡΙΘ. 5

ΑΡΙΘ. 5

ΜΑΡΙΑΣ ΚΙΣΣΑΒΟΥ

ΕΠΙΜΕΛΗΤΟΥ ΤΟΥ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ.
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Η ΗΘΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΙΣ

Α. Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ

ΕΝΔΙΣΙΜΟΣ ΕΠΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΔ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΥΠΟΒΛΗΘΕΙΣΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΝ ΣΧΟΛΗΝ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1939

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

«Ἡ ἔγκριστις διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν δὲν ὑποδηλοῖ τὴν ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως» (Ἄρθρ. 202, παράγρ. 2, Νόμ. 5343).

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ παροῦσα μελέτη εἶναι τὸ πρῶτον μέρος μακρῶν ἐρευνῶν ἡμῶν, ἐν αἷς ἐξετάζονται τὰ ζητήματα τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως καὶ τῆς σχέσεως ταύτης πρὸς τὰς ἄλλας ψυχικὰς λειτουργίας, τὴν εὐφυΐαν ὄχι μόνον ὅτι καὶ τὸ συναίσθημα καὶ τὴν μνήμην καὶ τὴν φαντασίαν καὶ τὴν θρησκευτικὴν καὶ τὴν καλαισθητικὴν συνείδησιν, ἔτι δὲ πρὸς τὴν ἠθικὴν διαγωγὴν, ταῦτα δὲ πάντα οὐχὶ μόνον ἐπὶ τῶν κανονικῶν καὶ παιδείας τυχόντων, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ἀπαιδευτῶν καὶ τῶν ὑστερούντων καὶ ἄλλως ἀνωμάτων ἀνθρώπων.

Ἐρευνῶνται δ' ἐν τῷ πρώτῳ τούτῳ μέρει τὰ κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν πορείαν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως παρὰ τῷ κανονικῷ ἀνθρώπῳ, ἦτοι

1) Πότε ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον παρὰ τῷ κανονικῶς ἔχοντι ἀνθρώπῳ ἡ ἠθικὴ συνείδησις·

2) Πότε ἀνακύπτουσι σαφέστεραι αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ καὶ ἐκφέρονται ἀσφαλέστεραι ἠθικαὶ κρίσεις·

3) Πότε συμπληροῦνται ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως·

4) Πῶς ἐκφράσσεται ἡ ἠθικὴ συνείδησις κατὰ τὰς ἡλικίας καὶ τὰ φύλα·

5) Κατὰ τίνας ἡλικίας ἐπικρατεῖ μᾶλλον ἢ τοῦ περιβάλλοντος ἐπίδρασις, τοῦ οἴκου καὶ τοῦ σχολείου καὶ ὅσοι ἄλλοι παράγοντες τῆς ἀγωγῆς, πότε δὲ φαίνεται μείζων ἀνθορμησὶς περὶ τὰς ἠθικὰς κρίσεις.

Καὶ πόσα μὲν εἶναι καθόλου τὰ νέα στοιχεῖα, ὅσα εἰσάγουσιν αἱ ἐρευνᾶι ἡμῶν αὐταὶ ἐν τῷ συνόλῳ, θὰ φανῆ ἐκ τῆς δημοσιεύσεως πάντων τῶν μερῶν αὐτῶν.

5'

Ἐξ ὧν δὲ συμβάλλεται ἡ πραγματεία αὕτη ἰδίᾳ, ἐξαίρω ἐνταῦθα τὰ ἐπόμενα·

α) ὅτι πρώτη αὕτη ἐξετάζει τὰ κατὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως παρὰ τοῖς Ἑλλησι, καὶ δὴ ἐν κλίμακι εὐρυτάτῃ, ἐπὶ τῶν ἡλικιῶν 7—20 ἐτῶν·

β) ὅτι ἐρευνᾷ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν συστηματικώτερον διὰ καταλλήλου μεθόδου καὶ κριτηρίων κατὰ τὸ δυνατόν ἀπηκριβωμένων·

γ) ὅτι, ὅπερ σπουδαιότερον, πειρᾶται τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἐπιστήμῃ νὰ παρᾶσχῃ τινὰ κλίμακα, δι' ἧς εἶναι δυνατόν μέχρι τινὸς νὰ ἐξετάζηται ἐν βραχυτάτῳ χρόνῳ ἡ ἠθικὴ συνείδησις, παράλληλον πρὸς τὰς κλίμακας, δι' ὧν καὶ ἡ νόησις ἀκριβοῦται καὶ ἡ μνήμη καὶ ἡ φαντασία καὶ ἄλλαι λειτουργίαι ψυχικαί.

Ἐν τέλει καθῆκον εὐάρεστον ἐπιτελοῦσα θερμοτάτας ἐκφράζω εὐχαριστίας πρὸς τὴν Σεβαστὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου, ἣτις μὲ εἰσήγαγεν εἰς τῆς Σοφίας τὰ ἱερά καὶ μὲ ἐδίδαξε τὰς μεθόδους τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, εὐηρεστήθη δὲ μετ' ἐπαίνων νὰ ἐγκρίνῃ τὴν προκειμένην διατριβήν, ἣτις ὑπεβλήθη εἰς αὐτὴν ἐπὶ διδακτορία.

Χάριτας δὲ πολλὰς ὁμολογῶ καὶ εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ κληροδοτήματος Χορίστου Ἀνδρούτσου Ἐπιτροπείαν, τὸν κ. Παναγιώτην Πουλίτσαν, Σύμβουλον τῆς Ἐπακρατείας, καὶ τὸν κ. Κωνσταντῖνον Τσαλίκην, Διευθυντὴν τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, ὧν τῇ εὐγενεῖ ἐπινεύσει περιελήφθη ἡ πραγματεία μου αὕτη εἰς τὴν σειρὰν τῶν δημοσιευμάτων τῆς φερωνύμου «Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης»

Ἐν Ἀθήναις τῇ 12ῃ Δεκεμβρίου 1939

ΜΑΡΙΑ Ι. ΚΙΣΣΑΒΟΥ

Ε.Υ.Δ τῆς Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελίς
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
Α. ΑΙ ΗΜΕΤΕΡΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ	
α. Τὰ προβλήματα	10
β. Τὰ υποκείμενα τῶν πειραμάτων	12
γ. Ἡ μέθοδος	12
δ. Τὰ κριτήρια	16
Β. Η ΔΙΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΚΡΙΤΗΡΙΟΥ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ	
α. Τὸ κριτήριον καὶ τὰ ἐρωτήματα	19
β. Πορίσματα τοῦ πρώτου κριτηρίου	20
Α'. Ἐπὶ μέρους πορίσματα.	
α'. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως	36
Χαρακτηριστικαὶ ἀπαντήσεις	38
β'. Ὡς πρὸς τὰ ἠθικὰ ἐλατήρια	41
Χαρακτηριστικαὶ ἀπαντήσεις	42
γ'. Ὡς πρὸς τὰ ἐπακολουθήματα τῆς πράξεως	45
Χαρακτηριστικαὶ ἀπαντήσεις	47
Β'. Γενικὰ πορίσματα	50
Γ. Η ΔΙΑ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΚΡΙΤΗΡΙΟΥ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ	
α. Τὸ κριτήριον καὶ τὰ ἐρωτήματα	53
β. Πορίσματα τοῦ δευτέρου κριτηρίου	54
Α'. Ἐπὶ μέρους πορίσματα.	
α'. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως	70
Χαρακτηριστικαὶ ἀπαντήσεις	71
Χαρακτηριστικαὶ ἀπαντήσεις	74
β'. Ὡς πρὸς τὰ ἠθικὰ ἐλατήρια	76
Χαρακτηριστικαὶ ἀπαντήσεις	76
Χαρακτηριστικαὶ ἀπαντήσεις	79
γ'. Ὡς πρὸς τὰ ἐπακολουθήματα τῆς πράξεως	81
Χαρακτηριστικαὶ ἀπαντήσεις	81
Χαρακτηριστικαὶ ἀπαντήσεις	84
Β'. Γενικὰ πορίσματα	84

**Δ. Η ΔΙΑ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΚΡΙΤΗΡΙΟΥ ΕΞΕΤΑΣΙΣ
ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ**

	Σελίς
α. Τὸ κριτήριον καὶ τὰ ἐρωτήματα	87
β. Πορίσματα τοῦ τρίτου κριτηρίου	88
Α'. Ἐπὶ μέρους πορίσματα.	
α'. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως	104
Χαρακτηριστικαὶ ἀπαντήσεις	105
β'. Ὡς πρὸς τὰ ἠθικὰ ἐλατήρια	109
Χαρακτηριστικαὶ ἀπαντήσεις	110
γ'. Ὡς πρὸς τὰ ἐπακολουθήματα τῆς πράξεως	114
Χαρακτηριστικαὶ ἀπαντήσεις	115
Β'. Γενικὰ πορίσματα	119

**Ε. Η ΔΙΑ ΤΟΥ ΤΕΤΑΡΤΟΥ ΚΡΙΤΗΡΙΟΥ ΕΞΕΤΑΣΙΣ
ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ**

α. Τὸ κριτήριον καὶ τὰ ἐρωτήματα	121
β. Πορίσματα τοῦ τετάρτου κριτηρίου	122
Α'. Ἐπὶ μέρους πορίσματα.	
α'. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως	137
Χαρακτηριστικαὶ ἀπαντήσεις	138
β'. Ὡς πρὸς τὰ ἠθικὰ ἐλατήρια	141
Χαρακτηριστικαὶ ἀπαντήσεις	143
γ'. Ὡς πρὸς τὰ ἐπακολουθήματα τῆς πράξεως	146
Χαρακτηριστικαὶ ἀπαντήσεις	148
Β'. Γενικὰ πορίσματα	151

**ΣΤ. Η ΔΙΑ ΤΟΥ ΠΕΜΠΤΟΥ ΚΡΙΤΗΡΙΟΥ ΕΞΕΤΑΣΙΣ
ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ**

Πορίσματα τοῦ πέμπτου κριτηρίου.	153
Χαρακτηριστικαὶ ἀπαντήσεις	159
Γενικὰ πορίσματα.	164

**Ζ. ΓΕΝΙΚΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΙΑ ΤΩΝ ΠΕΝΤΕ ΚΡΙΤΗΡΙΩΝ
ΕΞΕΤΑΣΕΩΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ**

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	175
-------------------------------	------------

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ ἐξέτασις τοῦ ψυχικοῦ βίου ἤρξατο ἐκ χρόνου παλαιοτάτου. Ὅπως τὴν περιβάλλουσιν φύσιν καὶ τὰ ἐν αὐτῇ συντελούμενα φαινόμενα, τὴν ἀψυχον φύσιν καὶ τὰ μυστήρια αὐτῆς, ἠρεύνησεν ὁ ἄνθρωπος καὶ ἐδημιούργησε τὰς παντοίας φυσικὰς ἐπιστήμας, οὕτως ἐσπούδασε νὰ ἀνιχνεύσῃ τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς. Καὶ ἐγένετο ἀφειρηθῆναι εἰς τὰς ἐρεῦνας ταύτας ὁ πρὸς τὴν γνῶσιν ἔμφυτος ἔρωσ, ὁ ἔρωσ ἐκεῖνος, ὃν ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ *Εὐριπίδης* ἐκήρυξεν ἀπὸ τῆς σκηνῆς τὸ

*ὄλβιος ὅστις τῆς ἱστορίας (τῆς ἐπιστήμης)
ἔσχε μάθησιν, μήτε πολιτῶν
ἐπὶ πημοσύνας, μήτ' ἐς ἀδίκους
πράξεις ὁρμῶν,
ἀλλ' ἀθανάτου καθορῶν φύσεως
κόσμον ἀγήρω, τίς τε συνέστη
καὶ δπη καὶ δπως¹*

ὁ δὲ *Πλάτων* τὸν *Σωκράτη* εἰσήγαγε λέγοντα· «Ὁὐ δύναμαί πο κατὰ τὸ *Δελφικὸν γράμμα* γνῶναι ἑμαυτὸν· γελοῖον δὴ μοι φαίνεται τοῦτο ἔτι ἀγνοοῦντα τὰ ἀλλότρια σκοπεῖν· ὅθεν δὴ χαίρειν εἶσας ταῦτα τὰ μυθολογήματα, πειθόμενος δὲ τῷ νομιζομένῳ περὶ αὐτῶν, ὃ νῦν δὴ ἔλεγον, σκοπῶ οὐ ταῦτα ἀλλὰ ἑμαυτὸν, εἴτε τι θηρίον τυγχάνω *Τυφῶνος* πολυπλοκώτερον καὶ μᾶλλον ἐπιτεθυμμένον, εἴτε ἡμερώτερόν τε καὶ ἀπλούστερον ζῶον θείας τινὸς καὶ ἀτύφου μοίρας φύσει μετέχον»².

Ὅπως δ' ἐν τῇ ἀνιχνεύσει τῆς φύσεως, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἐξετάσει τοῦ ψυχικοῦ βίου ἀπέβλεψεν ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνον εἰς τὴν κτήσιν τῆς γνώσεως, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ὠφέλειαν, ἣτις προέρχεται ἀπὸ ταύτης. Τὰ

¹ Παρὰ Κλήμ. Ἀλεξ., Στωμ. 4, 25, 157.

² Φαῖδρ. 229 Ε.

ψυχικά φαινόμενα ἀποτελοῦσι τὴν βᾶσιν πασῶν τῶν πνευματικῶν ἐπισημῶν. Καὶ εἶναι πρόδηλον ὅτι ἡ γνῶσις τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν καθόλου ἀποτελεῖ ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῶν προβλημάτων ἐκείνων τὴν πρώτην ἀσφαλῆ κρηπίδα.

Παρέχει ὁμῶς οὐχὶ μικρὰς δυσχερείας ἢ τε τῆς φύσεως ἔρευνα καὶ ἢ τῆς ψυχῆς. Αὕτη δὲ μάλιστα πολλῶ πλείονας. Διότι τῶν ψυχικῶν φαινομένων οὔτε ἡ παρατήρησις εἶναι ὅσον ἐν ἐκείνῃ ἐφικτή, οὔτε ἡ παρακολούθησις καὶ ἡ ἀκριβῆς μέτρησις. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι μέχρι τοῦδε πλεῖστα τῶν ψυχικῶν φαινομένων ἠρευνήθησαν καὶ δι' ὄργάνων καὶ διὰ παντοίων κριτηρίων, ἀλλὰ πολλῶ πλείονα εἶναι τὰ δεόμενα περαιτέρω ἐρεύνης, ἰδίᾳ τὰ συνθετώτερα τῶν φαινομένων τοῦ ψυχικοῦ βίου, τοῦ τε γνωστικοῦ καὶ τοῦ συναισθηματικοῦ καὶ τοῦ βουλευτικοῦ, ἅτινα εἶναι χώρα καὶ νῦν ἔτι ἐν πολλοῖς ἀγνωστος. Δυσχεραίνεται δὲ ἡ ἀνίχνευσις ἐν τῇ ἐξετάσει τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ διότι ἐμφιλοχωροῦσιν ἐνταῦθα μεταβλητοὶ παράγοντες, οἷον ἡ προσοχή, ἡ ἐκάστοτε ψυχικὴ διάθεσις τῶν ἐξεταζομένων καὶ ἄλλοι. Μᾶλλον δυσχερῆς ἀποβαίνει ἡ ἐξέτασις τῶν φαινομένων τῶν ψυχικῶν ἐν τῇ μικρᾷ ἡλικίᾳ, ὅπου τὰ φαινόμενα εἶναι ἀσταθέστερα, διὸ οὔτε ἡ αὐτοπαρατηρησις οὔτε ἡ παρατήρησις ἄλλων δύναται νὰ συλλάβῃ αὐτὰ κατ' ἀκρίβειαν. Ἄλλ' ἡ δυσκολία κορυφοῦται ἐν τῇ ἀναζητήσει τῶν αἰτιῶν, αἵτινες καθορίζουσι, καὶ τῶν νόμων, οἵτινες διέπουσιν τὴν ἀνάπτυξιν τῶν φαινομένων τούτων. Διὰ τοῦτο δὲ περὶ τῶν συνθέτων μάλιστα φαινομένων τοῦ ψυχικοῦ βίου θὰ ἡδύνατο νὰ λεχθῆ καὶ νῦν ὅ τι περὶ τῆς ψυχῆς εἶπεν ὁ πολὺς **Ἡράκλειτος** «*ψυχῆς πείρατα ἰὼν οὐκ ἂν ἐξεύροιο, πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν· οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει*»¹.

Ὅ τι δὲ λέγομεν περὶ τῶν συνθετωτέρων ψυχικῶν φαινομένων, ἰσχύει καὶ περὶ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως. Καλοῦμεν δὲ ἠθικὴν συνείδησιν τὸ σύνολον τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἀρχῶν, ὅσας ἔχομεν ἐν ἡμῖν καὶ κρίνομεν δι' αὐτῶν τὰς βουλήσεις καὶ τὰς πράξεις τὰς τε ἡμετέρας καὶ τὰς τῶν ἄλλων καὶ ἐπαινοῦμεν καὶ ἐπιδοκιμάζομεν ὡς ἀγαθὰς, εἰὰν συμφωνῶσι πρὸς τὰς ἀρχὰς ἐκείνας, ψέγομεν δὲ ὡς κακὰς καὶ ἀποδοκιμάζομεν, εἰὰν διαφωνῶσι πρὸς αὐτάς.

¹ Ἄπ. 45. Diels.

Εἶναι δὲ προδήλως μετὰ τῆς ἐπιδοκιμασίας καὶ τῆς ἀποδοκιμασίας καὶ ἄλλα συναισθήματα συνημμένα. Ἐὰν αἱ βουλήσεις καὶ αἱ πράξεις εἶναι ἀγαθαί, ἤτοι συμφωνῶσι πρὸς τὰς ἐν ἡμῖν ἠθικὰς ἰδέας, συνακολουθεῖ ἠθικὴ εὐαρέστησις, ἐὰν δ' αἱ βουλήσεις καὶ αἱ πράξεις μὴ συμφωνῶσι πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον, ἀνακύπτουσιν αἰδῶς καὶ αἰσχύνῃ καὶ μετάνοια καὶ τύψις τῆς συνειδήσεως καὶ ὅσα τοιαῦτα.

Ἐγένετο δὲ τὸ ζήτημα τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως πολλαπλῆς ἐρεῦνης ὑποκείμενον ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ. Τοῦτο δέ, διότι ἡ ἠθικὴ συνείδησις ὑπόκειται βάσις τῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ διαγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου. Διὸ καὶ ἡ εὐθύνη καὶ ὁ καταλογισμὸς τῶν πράξεων καὶ ἡ ποινή, ὅπως καὶ ἄλλα πλεῖστα συναφῆ ζητήματα, τὴν ἠθικὴν συνείδησιν ἔχουσιν ἀφετηρίαν. Οὐδεὶς τῷ ὄντι δύναται νὰ ὑπέχη εὐθύνην τῶν πράξεών του, ἐὰν μὴ ἔχη σαφῆ τῶν πραττομένων συνείδησιν καὶ δύναται ἐκ τῶν προτέρων νὰ παρακολουθῇ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ, ὅπως δὲν εἶναι ὑπεύθυνος ἐκεῖνος, ὅστις ἔχει μὲν γνῶσιν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ δὲν ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ ρυθμίσῃ τὴν βούλησιν αὐτοῦ πρὸς τὴν γνῶσιν ταύτην.

Σημειωτέον ὅμως ὅτι ἐν παλαιότεροις χρόνοις μόνον τὸ ζήτημα τὸ περὶ τῆς γενέσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἐγένετο ὑπόθεσις συντονωτέρας μελέτης. Τί εἶναι καὶ πόθεν προέρχονται αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ καὶ αἱ ἰδέαι αἱ ἀποτελοῦσαι τὸν ἠθικὸν νόμον καὶ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν τοῦ ἀνθρώπου; Ὑπάρχουσι δὲ αὗται ἀρχῆθεν ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ ἢ γίνονται προῖόν τῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιβάλλοντος; Τοῦτο ἦτο τὸ πρόβλημα.

Καὶ ἐμορφώθησαν κατὰ μικρὸν προκειμένου περὶ τῆς γενέσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως αἱ δύο γνωσταὶ θεωρίαι, ἡ *ὀρθολογικὴ*, καθ' ἣν ἡ συνείδησις ὑπάρχει κυρίως ἀρχῆθεν ἔμφυτος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, καὶ ἡ *ἐμπειρικὴ*, καθ' ἣν αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ ὀρμῶνται καθόλου εἰπεῖν ἐκ τῆς ἐμπειρίας. Ἐκ παραλλήλου δ' ἐδημιουργήθη ἡ μετριοτέρα καὶ ὀρθοτέρα κρινομένη θεωρία, καθ' ἣν ἀμφοτέρω οἱ εἰρημένοι παράγοντες συμβάλλονται εἰς τὴν γένεσιν τῆς συνειδήσεως τῆς ἠθικῆς.

Ὅτι δὲν ὑπάρχουσιν ἔμφυτοι ἠθικαὶ ἔννοιαι εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἀποτελεσμένοι ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ὡς διδάσκουσιν οἱ ἄκροι ὀρθολογικοί, ἐλέγχει κατὰ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς τρίτης ταύτης θεωρίας ἡ ἀκριβεστέρα ἐξέτασις τῶν πραγμάτων.

Ἐὰν ὑπῆρχεν ἔμφυτος ἠθικὴ συνείδησις, πάντες οἱ ἄνθρωποι ἐπὶ

ἠθικῶν ζητημάτων κατὰ τὸν αὐτὸν θὰ ἔκρινον τρόπον. Καὶ ἐν τῇ ἀναπτύξει τῶν παντοίων λαῶν δὲν θὰ παρετηροῦμεν διαφορὰν ἀντιλήψεως προκειμένου περὶ ἠθικῶν ἐννοιῶν καὶ ἀρχῶν. Ἄλλ' ἡ ἐμπειρία διδάσκει τὸ ἐναντίον. Πανταχοῦ παρατηρεῖται ἐξέλιξις τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν. Ἄλλας περὶ ἠθικῆς γνώμας ἔχουσιν οἱ λαοὶ οἱ ζῶντες κατὰ φύσιν, ἄλλας δὲ οἱ προηγμένοι εἰς τὸν πολιτισμόν. Ἐπειτα οἱ ἠθικὴν πάσχοντες παραφροσύνην δὲν ἔχουσιν ἠθικὰς ἰδέας τὸ παράπαν, ὡσαύτως δὲ ἡ μικρὰ ἡλικία.

Ἄλλ' ἐὰν μὴ ὑπάρχωσιν ἠθικαὶ ἐννοιαὶ ἀποτετελεσμένοι, ὑπάρχει ὅμως προδιάθεσις τις ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἐξ ἧς βλαστάνει ἡ ἀρετὴ καὶ τρέφεται ἡ κακία. Λέγονται δὲ προδιάθεσις τὰ στοιχεῖα, ὅσα ὁ ἀνθρώπος φύσει, ἀρχῆθεν ἔχει ἐν τῷ ὀργανισμῷ, μεταδίδονται δὲ εἰς τὰ ἔκγονα διὰ τῆς κληρονομικότητος, εἶναι δὲ ταῦτα σωματικὰ καὶ ψυχικά. Ἀναμφισβήτητον εἶναι ὅτι ἡ ψυχὴ συνδέεται πρὸς τὸ σῶμα καὶ αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι, αἶ τε διανοητικαὶ καὶ αἶ ἠθικαί, ἐξααρτῶνται ἀπὸ τῆς ἰδιοσυγκρασίας καὶ ἰδιοσυστασίας τοῦ ὅλου ὀργανισμοῦ, ἧτις μεγάλην ἀσκεῖ ροπὴν ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον. Αὕτη ἡ φύσις, ἡ προδιάθεσις καὶ τῆς ἀντιλήψεως καὶ τοῦ νοῦ καὶ τοῦ λόγου καὶ τῶν ἄλλων γνωστικῶν λειτουργιῶν γίνεται ἀφετηρία, ὡσαύτως δὲ τῶν ὀρμῶν καὶ τῶν συναισθημάτων, ἅτινα συντελοῦσιν εἰς τὴν ἀνέλιξιν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως. Καὶ εἶναι ἡ προδιάθεσις αὕτη ἄλλη παρ' ἄλλοις, ἰσχυροτέρα ἢ ἀσθενεστέρα.

Ἄλλ' οὐχὶ μόνον τῆς προδιαθέσεως ταύτης γίνεται προῖον ἡ ἠθικότης, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιβάλλοντος, τοῦ τε φυσικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ, ἧτις ἀσκεῖται ἐπὶ τὸν ἀνθρώπον ἀπὸ τῆς πρώτης ἡλικίας. Ἐκ τοῦ οἴκου καὶ τοῦ σχολείου καὶ τῆς κοινωνίας καθόλου ἀντλεῖ ἕκαστος τὰς γνώσεις, τὴν γλῶσσαν, τὴν θρησκείαν, καὶ ἄλλας παντοίας δέχεται ἐπιδράσεις. Διὰ τῆς τοιαύτης δὲ τοῦ περιβάλλοντος ροπῆς καὶ τὸ συναίσθημα μορφοῦται καὶ ἡ βούλησις δι' ἀγαθῆς ἀγωγῆς ρυθμίζεται, ἐφ' ὅσον ἐγχωρεῖ, κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν καὶ πλάσσεται κατὰ μικρὸν ὁ ἠθικὸς χαρακτήρ, ἐν ᾧ τὰ φαῦλα παραδείγματα γίνονται παράγοντες τῆς διαφθορᾶς τῶν ψυχῶν.

Καὶ ἐθίζεται ὁ ἀνθρώπος εἰς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἐνέργειαν ἀπὸ τῆς νεαρᾶς ἡλικίας. Κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην αἱ ἀγαθαὶ προδιαθέσεις ἐνισχύονται ἢ ἐκκρούονται ὑπὸ κακῶν ἔξεων, αἶ δὲ κακαὶ ἐπι-

·δίδουσιν ἢ ἀποβαίνουσιν ἀσθενέστεραι. Ἐπὶ οὖν μόνον διὰ τοῦ ἐθι-
·σμοῦ συντελεῖται τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἢ ἀνάπτυξις, ἀλλὰ καὶ διὰ
·τῆς διδασκαλίας. Πρώτη ὁρμὴ τῶν παιδίων εἶναι ἢ πρὸς τὸ διώκειν
·τὸ εὐάρεστον καὶ φεύγειν τὸ λυπηρόν. Πράττει δὲ κατ' ἀρχὰς ἡ παι-
·δικὴ ἡλικία ὅτι εἶναι εἰς αὐτὴν εὐάρεστον, οἱ δ' ἐπιτετραμμένοι τὴν
·ἀγωγὴν αὐτῆς, οἱ γονεῖς καὶ οἱ διδάσκαλοι καὶ ὅσοι ἄλλοι, παρακο-
·λουθοῦντες τὰς πράξεις ἐπαινοῦσι μὲν τὰς ἀγαθὰς, ψέγουσι δὲ τὰς
·κακὰς. Καὶ ἐπαναλαμβάνουσι μὲν ὕστερον τὰ παιδιά τὰς ἀγαθὰς πρά-
·ξεις διὰ τὴν ἐλπίδα τοῦ ἐπαινοῦ, μεθ' οὗ συνείρονται, ἀποφεύγουσι
·δὲ τὰς κακὰς διὰ τὸν ψόγον καὶ τὴν τιμωρίαν καθόλου. Κατὰ μικρὸν
·δὲ διὰ τῆς ἐπαναλήψεως ὁμοίων ἐνεργειῶν ἐθίζονται ταῦτα εἰς τὸ
·πράττειν οὐχὶ διὰ τὸν ἔπαινον καὶ τὴν τιμωρίαν, ἀλλὰ δι' αὐτὸ τὸ
·ἀγαθόν.

·Ἐπὶ οὖν εἰς τὸ πράττειν τὸ ἀγαθὸν ἐθίζεται ὁ ἄνθρωπος οὐχὶ μόνον
·διὰ τῶν ἀμοιβῶν καὶ τῶν ποινῶν, ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλων πολλῶν μέσων.
·Ἡ ἀγάπη πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς οἰκείους καθόλου, ἢ αἰδῶς καὶ ὁ
·σεβασμὸς καὶ ἡ εὐλάβεια πρὸς τοὺς ἄλλους, ἢ μίμησις παντὸς ὑπερέ-
·χοντος καὶ ἄλλα τοιαῦτα γίνονται ἐνταῦθα σπουδαῖαι ἀφορμαί. Ἡ
·διδασκαλία ἐπακολουθεῖ προαγομένης κατὰ μικρὸν τῆς ἡλικίας καὶ ἀνα-
·πτυσσομένου τοῦ λόγου.

·Οὕτω δ' ἐξ ἀφαιρέσεως ἀπὸ τῶν ἐπὶ μέρος ἐνεργειῶν ἀνακύ-
·πτουσιν αἱ ἰδέαι τοῦ ἀξιεπαίνου καὶ τοῦ πρέποντος καὶ τοῦ ὀρθοῦ,
·ἔτι δὲ τοῦ ἀξιομέμπτου καὶ τοῦ ἀπρεποῦς καὶ τοῦ μὴ ὀρθοῦ καὶ
·καθόλου τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ καὶ δημιουργεῖται κατὰ μικρὸν ὁ
·λεγόμενος κόσμος τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν καὶ ἀξιῶν καὶ μορφοῦται ἡ ἠθικὴ
·συνείδησις, ἥτις ἐπέχει ἐν τῷ ἄνθρωπῳ τόπον ἐσωτερικοῦ νομοθέτου,
·πράττει δὲ οὐχὶ εἰς τὸν ἔπαινον ἀποβλέπουσα πλέον ἢ τὸν ψόγον,
·ἀλλ' ὑπακούουσα εἰς τὴν φωνὴν τοῦ καθήκοντος¹.

·Καὶ σημειωτέον ὅτι οὕτως ἐκδέχονται τὴν γένεσιν τῆς ἠθικῆς συ-
·νειδήσεως καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν ἀντιπροσώπων τῆς ὀρθολογικῆς καὶ τῆς
·ἐμπειρικῆς θεωρίας, μόνον ὅτι τινὲς τούτων ἐξαίρουσι τὸ ἔμφυτον στοι-
·χεῖον, μάλιστα δ' ἐκεῖνοι, οἵτινες ὁρμῶνται ἀπὸ ὑπερβατικῶν θεωριῶν,
·ἄλλοι δὲ μᾶλλον ἀναδεικνύουσι τὸν ἐμπειρικὸν παράγοντα.

¹ Περὶ βλ. Θεοφίλου Βορέα, Ἀκαδημικά, 3, Εἰσαγωγή εἰς τὴν
·φιλοσοφίαν, 1935, σελ. 364 κ. ἔξ.

Τὴν ὁδὸν δὲ καὶ ἐνταῦθα παρεσκεύασαν οἱ Ἕλληνες πρῶτοι. Ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, οἱ Στωικοὶ καὶ ὅσοι ἄλλοι ἐφιλοσόφησαν ἐν Ἑλλάδι, εἰς ταύτην τὴν μεσεύουσαν ἀνήκουσι θεωρίαν. Ὁ Πλάτων, ὅταν κατέρχηται ἀπὸ τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν εἰς τὸν πραγματικὸν κόσμον καὶ ἐξετάζη τὰς ἀληθεῖς τῶν πραγμάτων αἰτίας, σαφέστατα καὶ τὴν φύσιν καὶ τὸ ἔθος καὶ τὸν λόγον μνημονεύει ὡς συντελοῦντα εἰς τὴν ἠθικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρώπου. Γνωστότατον εἶναι τὸ χωρίον ἐκεῖνο τῶν Νόμων «ἀνθρωπος παιδείας μὲν ὀρθῆς τυχὸν καὶ φύσεως εὐτυχοῦς θειότατον ἡμερώτατόν τε ζῶον γίνεσθαι φιλεῖ, μὴ ἱκανῶς δὲ ἢ μὴ καλῶς τραφὲν ἀγριώτατον ὅποσα φύει γῆ»¹.

Παραπλήσια ἐδίδαξεν ὁ Ἀριστοτέλης «Οὔτε φύσει», εἶπεν, «οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίγνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειομένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους»². Καὶ πάλιν «γίνεσθαι δ' ἀγαθούς οἴονται οἳ μὲν φύσει οἳ δ' ἔθει οἳ δὲ διδαχῇ· τὸ μὲν οὖν τῆς φύσεως δῆλον ὡς οὐκ ἔφ' ἡμῖν ὑπάρχει, ἀλλὰ διὰ τινος θείας αἰτίας τοῖς ὡς ἀληθῶς εὐτυχέσιν ὑπάρχει· ὁ δὲ λόγος καὶ ἡ διδαχὴ μὴ ποτ' οὐκ ἐν ἀπασιν ἰσχύει, ἀλλὰ δεῖ προδιειργάσθαι τοῖς ἔθεισι τὴν τοῦ ἀκροατοῦ ψυχὴν πρὸς τὸ καλῶς χαίρειν καὶ μισεῖν, ὥσπερ γῆν τὴν θρέψουσαν τὸ σπέρμα. οὐ γὰρ ἂν ἀκούσειεν λόγου ἀποτρέποντος οὐδ' αὖ συνείη ὁ κατὰ πάθος ζῶν — δεῖ δὴ τὸ ἦθος προὑπάρχειν πως οἰκειὸν τῆς ἀρετῆς, στέργον τὸ καλὸν καὶ δυσχεραῖνον τὸ αἰσχρόν· ἐκ νέου δ' ἀγωγῆς ὀρθῆς τυχεῖν πρὸς ἀρετὴν χαλεπὸν μὴ ὑπὸ τοιούτοις τραφέντα νόμοις»³.

Καὶ περὶ τῆς ἡδονῆς δὲ καὶ τῆς λύπης ὡς πρώτης ἀφετηρίας ἐν τῇ γενέσει τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως καὶ ὁ Πλάτων ὠμίλησε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης.

Περιθρύλητα εἶναι τὰ τοῦ Πλάτωνος, ἐν τοῖς Νόμοις, ἐνθα καὶ τὴν ἡδονὴν καὶ τὴν λύπην ὡς ἀφετηρίαν τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου ὑποδεικνύει. «Λέγω τοίνυν τῶν παιδῶν παιδικὴν εἶναι πρώτην

¹ 766 A. Αὐτόθι 808 D «ὁ παῖς πάντων θηρίων ἐστὶ δυσμεταχειριστότατον· ὅσῳ γὰρ μάλιστα ἔχει πηγὴν τοῦ φρονεῖν μήπω κατηρτυμένην, ἐπίβουλον καὶ θριμὸν καὶ ὀδρισιότατον θηρίων γίνεσθαι· διὸ δὴ πολλοῖς αὐτὸ οἰονχαλινοῖς τισὶ δεῖ δεσμεύειν»· καὶ Πρωταγόρου 335 D, ἐνθα ὁ λόγος περὶ τῆς ροπῆς, ἦν ἀπὸ τῆς πρώτης ἡλικίας ἀσκει ἐπὶ τὸν ἀνθρώπον ἡ ἀγωγή.

² Ἠθ. Νικομ. Α 13. 1103 α 23 κ. ἐξ.

³ Αὐτόθι Κ 10. 1179 β 20 κ. ἐξ.

αἰσθησιν ἡδονὴν καὶ λύπην, καὶ ἐν οἷς ἀρετὴ ψυχῇ καὶ κακία παραγίγνεται πρῶτον, ταῦτ' εἶναι· φρόνησιν δὲ καὶ ἀληθεῖς δόξας βεβαίους, εὐτυχὲς ὄτω καὶ πρὸς τὸ γῆρας παρεγένετο· τέλος δ' οὖν ἔστ' ἀνθρώπος ταῦτα καὶ τὰ ἐν τούτοις πάντα κεκτημένος ἀγαθὰ»¹.

Καὶ ἐν τῇ Πολιτείᾳ δὲ ὁ Πλάτων καὶ τὴν ἡδονὴν καὶ τὴν λύπην ὡς ἀφετηρίαν τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου ὑποδεικνύει. Ὁ ἐν τῇ μουσικῇ λέγει, ἐκ παίδων τρεφόμενος «τὰ μὲν καλὰ ἐπαινοῖ καὶ χαίρων καταδεχόμενος εἰς τὴν ψυχὴν τρέφοιτ' ἂν ἀπ' αὐτῶν καὶ γίγνοιτο καλὸς τε καὶ ἀγαθός, τὰ δ' αἰσχροὶ ψέγοι τ' ἂν ὀρθῶς καὶ μισοῖ ἔτι νέος ὢν, πρὶν λόγον δυνατὸς εἶναι λαβεῖν, ἐλθόντος δὲ τοῦ λόγου ἀσπάζοιτ' ἂν αὐτὸν γνωρίζων δι' οἰκειότητα μάλιστα»².

Σαφέστατα δὲ εἶπε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. «Ἡδονὴ δοκεῖ συνωκειῶσθαι τῷ γένει ἡμῶν, διὸ παιδεύουσι τοὺς νέους οἰακίζοντες ἡδονῇ καὶ λύπῃ· δοκεῖ δὲ καὶ πρὸς τὴν τοῦ ἡθους ἀρετὴν μέγιστον εἶναι τὸ χαίρειν οἷς δεῖ καὶ μισεῖν ἃ δεῖ· διατείνει γὰρ ταῦτα διὰ παντὸς τοῦ βίου, ῥοπήν ἔχοντα καὶ δύναμιν πρὸς ἀρετὴν τε καὶ τὸν εὐδαίμονα βίον· τὰ μὲν γὰρ ἡδέα προαιροῦνται, τὰ δὲ λυπηρὰ φεύγουσιν»³.

Ἡκολούθησαν δ' ἐνταῦθα εἰς τοὺς Ἑλληνας καὶ οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν σοφῶν τῶν νεωτέρων χρόνων.

Ἄλλὰ περιττὸν νὰ διατρέψωμεν ἔτι μᾶλλον εἰς τὴν ἐξέτασιν τούτου τοῦ ζητήματος, ἄλλως τε καὶ διότι αἱ περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως θεωρίαι δὲν προάγουσι τὸ πρόβλημα, περὶ ὃ ἡμεῖς ἀσχολούμεθα ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ, ὅπως δὲν προάγει τὸ πρόβλημα ἡμῶν οἷοσδήποτε λόγος περὶ τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ τῶν εἰδῶν αὐτῶν καὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν νοοῦνται αὐταί, εἴτε ὑφιστάμεναι εἴτε ἰσχύουσαι ἐπέκεινα τῆς συνειδήσεως, καὶ τῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς ἀλλήλας καὶ εἴ τι ἄλλο συνάπτεται πρὸς τὰ γενικὰ ταῦτα ζητήματα. Τῷ ὄντι οἷανδήποτε ἂν θεωρήσωμεν τὴν γένεσιν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ὅπωςδήποτε ἂν νοήσωμεν τὸν κόσμον τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιῶν, ἄλυτον παραμένει τὸ πρόβλημα τὸ περὶ τῆς ἀνεπίξεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ὅπερ ψυχολογικῶς ἐξετάζομεν ἡμεῖς ἐνταῦθα.

¹ 536 A.

² 401 E.

³ Ἡθ. Νικομ. Κ 1. 1172 α 19 κ. ἐξ.

Πότε εμφανίζεται τὸ πρῶτον παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ ἡ ἠθικὴ συνειδήσις; Πότε δὲ συμπληροῦται ἡ ἀνάπτυξις αὐτῆς; Τίς δὲ ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὰς ἄλλας λειτουργίας τοῦ ψυχικοῦ βίου; Ἐν τοῖς ζητήμασι τούτοις μεγίστη κρατεῖ ἔτι καὶ νῦν ἀοριστία. Διὰ τὴν ἀοριστίαν δὲ ταύτην καὶ τὰ ὅρια τοῦ καταλογισμοῦ καὶ τῆς ποινῆς ἄλλως ὀρίζονται ὑπ' ἄλλων νομοθεσιῶν, ἀναλόγως τῆς ἀντιλήψεως, ἣν ἔχουσι περὶ τῆς ἠθικῆς ὠριμότητος τῶν ἀνθρώπων. Αἱ μὲν δῆλον ὅτι πρῶτον ὄριον τοῦ ποινικῶς ὑπευθύνου τοῦ ἀνθρώπου ὀρίζουσι τὸ 14ον ἔτος¹ ἄλλαι δὲ τὸ 16ον², τοῦ δὲ ἀπολύτως ποινικῶς ὑπευθύνου, ἄλλαι μὲν ἔχουσι τὸ 14ον³, ἄλλαι δὲ τὸ 20όν⁴.

Μόνον ἔν τοις νεωτέροις χρόνοις ἤρξατο ἔν μέρει ἢ διὰ τοῦ πειράματος ψυχολογικὴ ἀνίχνευσις τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου προβλήματος⁵.

Λέγομεν δὲ πειραματικὴν ἐξέτασιν τὴν διὰ κριτηρίων γινομένην, ἣτις εἶναι ὁμολογουμένως ἡ μάλιστα ἐνδεδειγμένη προκειμένου περὶ συνθέτου ψυχικοῦ φαινομένου, οἷον εἶναι τὸ τῆς ἐκδηλώσεως καὶ τῆς ἀνελίξεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως⁶. Καὶ εἶπομεν ὅτι ἔν μέρει μόνον ἤρξατο ἡ ψυχολογικὴ ἐξέτασις ἔν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος ζητήματι, διότι πρῶτον μὲν δὲν ἐξετάθησαν αἱ ζητήσεις αὗται εἰς τὴν ὅλην περιοχὴν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, οὐδὲ ἠρευνήθη κατ' ἀκρίβειαν ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὰς ἄλλας λειτουργίας τοῦ ψυχικοῦ βίου, οὐδὲ κατωρθώθη, ὅπως ἐπὶ τῆς νοητικῆς ἰκανότητος καὶ ἄλλων ψυχικῶν λειτουργιῶν, νὰ καταρτισθῇ κλίμαξ ἐξετάσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως κατὰ τὰς ἡλικίας καὶ τὰ φύλα, ὅπερ εἶναι χρῆμα σπουδαιοτάτον, διότι κλίμαξ τοιαύτη θὰ καθίστα ἐφικτὴν τὴν ἔν βραχυτάτῳ χρόνῳ ἐξέτασιν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἐκάστου ἀνθρώπου, ὅπως ἄλλαι κλίμακες παρασκευασθεῖσαι ἐπιτρέπουσι μέχρι τινὸς τὴν ἐξέτασιν ἄλλων ψυχικῶν λειτουργιῶν, οἷον

¹ Γιουγκοσλαυία.

² Βέλγιον.

³ Ἑλλάς.

⁴ Ἑλβετία, Πορτογαλία.

⁵ Ἐρεῦνας ἐνταῦθα διεξήγαγον καὶ ὁ P a l l u c h καὶ ἡ M a r t h a M o e r s καὶ ὁ R u l a n d καὶ ἄλλοι, ὧν τὰς μελέτας ἀναγράφομεν ἔν τῇ Βιβλιογραφίᾳ.

⁶ Περὶ τῆς ἀξίας τῆς δι' ὀργάνων καὶ κριτηρίων ἐξετάσεως τοῦ ψυχικοῦ βίου οὐδεμία ἀνάγκη νὰ ὁμιλήσωμεν ἐνταῦθα. Εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστὸν ὅτι πανταχοῦ τὰ Ψυχολογικὰ Ἐργαστήρια εἶναι σήμερον τὰ ἱερά τῆς ψυχολογίας, ἣτις ὡς πᾶσα ἐπιστήμη ὀφείλει νὰ εἶναι ἐμπειρικὴ, ποιουμένη χρῆσιν τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος, εἰς οἵανδήποτε σχολὴν καὶ ἂν ἀνήκῃ.

τῆς νοητικῆς ἰκανότητος¹ καὶ τῆς μνήμης² καὶ τῆς φαντασίας³ καὶ τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως⁴ καὶ ὅσαι ἄλλαι⁵.

Μία δὲ τῶν κυριωτάτων αἰτιῶν, δι³ ἃς δὲν ἐπετεύχθη ἀκόμη ἡ ἀκρίβωσις τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ζητήματος, εἶναι καὶ ἡ ἔλλειψις καταλλήλων μεθόδων καὶ κριτηρίων.

---

¹ Ὡς εἶναι ἡ κλίμαξ Binet - Terman καὶ ὅσαι ἄλλαι ἐγένοντο μεταρρυθμίσεις αὐτῆς.

² Πρὸβλ. Θεοφίλου Βορέα τὰς ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ γενομένας ἀνακοινώσεις περὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς μνήμης (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 5, 1930, σελ. 230 κ. ἐξ.) ἔτι δὲ Μαρίας Κισσάβου, Experimentelle Gedächtnisuntersuchungen. Der Entwicklungsgang des Gedächtnisses (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 14, 1939 σελ. 321 κ. ἐξ.).

³ Θεοφίλου Βορέα, Recherches de Psychologie expérimentale. L'imagination et ses relations avec les autres fonctions psychiques. A. La marche du développement de l'imagination et sa puissance (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 13, 1938 σελ. 190), ἔτι δὲ Archiv f. d. Ges. Psychol. 102, 1938, σελ. 247 κ. ἐξ.

⁴ Θεοφίλου Βορέα. Ὁ χρόνος τῆς ἀντιδράσεως καὶ ἡ εὐφυΐα, (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 7, 1932, σελ. 359 κ. ἐξ.).

⁵ Παράβαλε καὶ ὅσα ὁ F r ö b e s λέγει περὶ τῆς πειραματικῆς ἀνιχνεύσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις καὶ τῆς προσπάθειας πρὸς καθορισμὸν κλίμακος διὰ τὴν ταχεῖαν μέτρησιν αὐτῆς (Lehrb. d. experim. Psychologie, 2, ἔκδ. 3η, 1929, σελ. 444 «Die Intelligenzhöhe lässt sich, wie früher gezeigt, durch Prüfungen von einer Stunde mit grosser Wahrscheinlichkeit beurteilen. In ähnlichem Sinn sucht man heute nach einer experimentellen Prüfung der sittlichen Gesinnung. Aber hier steht die Forschung erst ganz am Anfang»).

Α. ΑΙ ΗΜΕΤΕΡΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

α. ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Ἴνα συντελέσωμεν κατὰ τὸ δυνατόν εἰς τὴν διαφώτισιν τοῦ ζητήματος τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ὅπερ, ὡς εἶπομεν, ὄχι μόνον θεωρητικὴν, ἀλλὰ καὶ πρακτικὴν σημασίαν ἔχει μεγίστην, ἐπελήφθημεν τῆς πειραματικῆς ἐξετάσεως αὐτῆς παραλλήλως πρὸς ὁμοίας ἐρεῦνας, αἵτινες διεξάγονται ἐν τῷ Ψυχολογικῷ Ἐργαστηρίῳ τοῦ Πανεπιστημίου. Προσεπαθήσαμεν δὲ νὰ περιλάβωμεν ἐνταῦθα πάντα τὰ στοιχεῖα, ἅτινα εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμεύσωσι πρὸς διασάφησιν τοῦ προβλήματος.

Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον διεξηγάγομεν λεπτομερεῖς καὶ εὐρυτάτας ἐρεῦνας ἐν τῷ Ψυχολογικῷ Ἐργαστηρίῳ. Λέγομεν λεπτομερεῖς καὶ εὐρυτάτας, διότι πρῶτον μὲν δὲν περιορίσθημεν εἰς ὀλίγας ἡλικίας, ὅπως ἄλλοι μέχρι τοῦδε ἐρευνηταί, ἀλλ' ἀνιχνεύσαμεν συστηματικῶς τὴν σειρὰν τῶν ἡλικιῶν 7—20 ἐτῶν, ἵνα ἴδωμεν τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως.

Ἐπειτα περιελάβομεν εἰς ταύτην τὴν ἐρευναν ὄχι μόνον κανονικὰ ὑποκείμενα καὶ συνήθους μορφώσεως, ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἐστερημένα τῆς μορφώσεως ταύτης, πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἀνωμάλως ἔχοντα ὑποκείμενα, ἅτινα διὰ παραβάσεις τῶν ἠθικῶν καὶ νομικῶν διατάξεων κρατοῦνται ἐν ἀναμορφωτικοῖς ἰδρύμασιν, οἳ εἶναι οἱ τρόφιμοι τῆς σχολῆς τῶν φυλακῶν Ἀβέρωφ.

Καὶ δὲν ἐξετάσαμεν μόνον τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ἀλλ' ἔχοντες ὑπ' ὄψει τὴν συνάρτησιν τῶν ψυχικῶν καθόλου λειτουργιῶν ἤλθομεν καὶ ἐπὶ τὴν ἐρευναν τῆς σχέσεως, ἣν ἔχει ἡ ἠθικὴ συνείδησις πρὸς τὴν εὐφυΐαν, ἔτι δὲ τὴν μνήμην καὶ τὴν φαντασίαν καὶ τὸ συναίσθημα, ἐπειδὴ, ὡς καὶ ἡ καθ' ἑκάστην πεῖρα δεικνύει καὶ ἡ λογικὴ ἐξέτασις μαρτυρεῖ, μεγάλην ἔχουσι καὶ αἱ λειτουργίαι αὗται ροπὴν ἐπὶ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν.

Ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ δὲν παρέχομεν πάντα τὰ ἀπὸ τῶν ζητήσεων τούτων συνηγμένα πορίσματα, ἀλλὰ μόνον μικρὸν μέρος τούτων καὶ δὴ τὰ κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἐξελίξεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἐπὶ τῶν κανονικῶς ἐχόντων ὑποκειμένων, διότι ἄλλως ἢ πραγματεία ἡμῶν θὰ ἀπέβαιεν εἰς ὑπερβολὴν μακρά. Μόνον δὲ παρεπιπτόντως καὶ ἐφ' ὅσον παρίσταται ἀνάγκη πρὸς διασάφησιν τῶν λεγομένων ποιούμεθα λόγον καὶ περὶ τῶν σχέσεων τῆς κανονικῆς ἠθικῆς συνειδήσεως πρὸς τὰς ἄλλας ψυχικὰς λειτουργίας.

Εἶναι δὲ τὰ κυριώτατα προβλήματα, ἅτινα ἀνιχνεύομεν ἐν τῷ πρώτῳ τούτῳ ζητήματι, τὰ ἑξῆς:

1) Πότε ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον παρὰ τῷ κανονικῶς ἐχόντι ἀνθρώπῳ ἡ ἠθικὴ συνείδησις;

2) Πότε ἀνακύπτουσι σαφέστεραι αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ καὶ ἐκφέρονται ἀσφαλέστεραι ἠθικαὶ κρίσεις;

3) Πότε συμπληροῦνται ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως;

4) Πῶς ἐκφράζεται ἡ ἠθικὴ συνείδησις κατὰ τὰς ἡλικίας καὶ τὰ φύλα;

5) Κατὰ τίνας ἡλικίας ἐπικρατεῖ μᾶλλον ἢ τοῦ περιβάλλοντος ἐπίδρασις, τοῦ οἴκου καὶ τοῦ σχολείου καὶ ὅσοι ἄλλοι παράγοντες τῆς ἀγωγῆς; Πότε δὲ φαίνεται μείζων ἀυθορμησία περὶ τὰς ἠθικὰς κρίσεις;

Ἐν παρόδῳ δ' ἐξητάσθη καὶ τὸ πρόβλημα, ἐὰν ἡ ἠθικὴ συνείδησις συμφωνῇ πρὸς τὴν ἠθικὴν διαγωγὴν.

Σημειωτέον δὲ ὅτι ἡμεῖς ὄχι μόνον τὴν θεωρητικὴν γνῶσιν ἐζητήσαμεν ἐν τῇ ἐρευνῇ ταύτῃ, ἀλλὰ καὶ εἰς πρακτικοὺς ἀπεβλέψαμεν σκοπούς, συμφώνως δὲ πρὸς τὰς ἐν τῷ Ψυχολογικῷ Ἐργαστηρίῳ κρατούσας ἀρχὰς κατηρτίσαμεν καὶ τινα κλίμακα, ἣτις δεικνύει τὰ κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, δύναται δὲ μέχρι τινὸς νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ὡς γνώμων μετρήσεως ταύτης ἐπὶ τῶν ἐξετασθεισῶν ἡλικιῶν¹.

¹ Πρόκειται προφανῶς περὶ ἀπαρχῆς πρὸς κατασκευὴν γνώμονος δυναμένου νὰ χρησιμεύσῃ εἰς ἀριωτέραν ἀνίχνευσιν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως.